

Confronterende kunst in station Alexanderplatz

AUTEURS Carlos López Galvis & Yvonne Rijpers

FOTOGRAFIE Hendrik Dacquin & Meena Kadri

Plekken als stations getuigen van efficiëntie, onpersoonlijkheid, doelbewustheid en alledaagsheid. Mensen komen er slechts om met de trein te gaan en zijn zich daardoor meestal niet zo bewust van hun fysieke omgeving. In het U2 station van Alexanderplatz in voormalig Oost-Berlijn wordt dit door middel van publieke kunst benadrukt.

Alexanderplatz is een plein met een veelbewogen geschiedenis. Voor, tijdens en na de Muur was het een belangrijk economisch en cultureel centrum. Het is waarschijnlijk het bekendst om haar Fernsehturm, maar ook om het station dat aan het plein ligt. Dit station werd geopend in 1882, toen Alexanderplatz een van de drukste pleinen in Berlijn was. Treinen, metro's, trams, bussen en allerlei andere diensten en faciliteiten komen hier samen.

De aanleg van de Berlijnse Muur in 1961 had een ingrijpend effect op de verkeerssituatie van Alexanderplatz. Voor die tijd was Alexanderplatz een van de belangrijkste verbindingpunten tussen Oost- en West-Berlijn, maar toen vrij verkeer niet meer mogelijk was, werden de metrolijnen 'doorgesneden'. Na de val van de Muur in 1989 werd de verkeerssituatie weer min of meer zoals zij voor 1961 was, maar de socialistische invloed is in de gebouwde omgeving nog duidelijk terug te vinden.

Alexanderplatz is een zeer dynamische openbare ruimte. Kapitalisme en communisme hebben elkaar afgewisseld en het aanzien van het plein blijvend beïnvloed. Deze maatschappelijke dynamiek wordt

goed geïllustreerd door het kunstproject dat al tientallen jaren op het perron van U-Bahnlijn 2 in dit station plaatsvindt. Dit project staat centraal in dit artikel. Het station wordt daarbij benaderd als een publiek domein, waarvan het karakter in de loop der tijd door ingrepen van verschillende kunstenaars steeds is veranderd. We zijn vooral geïnteresseerd in het effect dat de kunstwerken op de bezoekers van het station hebben.

Culturele uitwisseling

Het station bij Alexanderplatz is een openbare ruimte in de zin dat het een fysieke plaats is waar iedereen mag komen, maar het is ook een publiek domein. In die opvatting wordt vooral op de sociale functie van de ruimte gelet. Het station vervult een transportfunctie voor vele mensen met uiteenlopende sociale achtergronden, en als zij elkaar tegenkomen, vinden er verschillende vormen van culturele uitwisseling plaats. Deze uitwisseling kan confronterend zijn. Reizigers kunnen worden opgeschrikt door dingen waar zij in hun eigen sociale omgeving niet mee bekend zijn, zoals de aanblik van drugsverslaafden. Uitwisseling kan echter ook letterlijk of figuurlijk een dialoog zijn. Twee mensen die elkaar niet kennen en op het perron een praatje over het weer maken, participeren in een wederzijdse uitwisseling. Welke rol kunnen kunstwerken spelen in het proces van culturele uitwisseling in dit publieke domein?

Om die vraag te kunnen beantwoorden, bestuderen we het kunstproject U2. Dit project, waarbij kunstwerken tijdelijk worden

geëxposeerd in het U-Bahnstation, heeft zijn oorsprong in de socialistische periode en vond voor het eerst plaats in 1958. Het werd in gang gezet door het Verband Bildender Künstler der DDR (VBK): een organisatie die directe banden had met het Ministerie van Cultuur. De exposities waren sterk gekoppeld aan de politieke bedoelingen van de toenmalige regering. De thema's van de tentoonstellingen en kunstwerken hielden het publiek een ideologisch socialistisch toekomstbeeld voor. Als centrum van socialistisch Berlijn en belangrijk verbindingspunt met West-Berlijn was de keuze voor Alexanderplatz geen toevallige. Het project wilde de socialistische ideologie uitdragen naar de westerse wereld.

De tentoonstellingen duurden tot 1961 en werden in 1982 nieuw leven ingeblazen. Tot 1987 stonden de projecten nog altijd in het teken van het politiek imago dat de DDR wilde uitstralen, maar na de val van de Muur veranderde dat. In 1992 nam een nieuwe organisatie het initiatief over: het Neue Gesellschaft für bildende Kunst (NGBK). Wij concentreren ons op drie kunstwerken die na de Wende in het kader van dit project gerealiseerd zijn om aan te geven op welke manier kunst opvattingen en het gedrag van reizigers beïnvloedt.

Schöne Aussichten (1995)

De tentoonstelling *Schöne Aussichten* (vert. Mooie Uitzichten) vond plaats in 1995. *Voyeur* van Adrian en *Nose* van Karoline Bofinger maakten hier deel van uit. De kunstwerken werden geëxposeerd op grote reclameborden in het station en waren indrukwekkend in hun

eenvoud. De kunstwerken refereerden aan de zintuiglijke ervaring: *Voyeur* was een nadrukkelijk aanwezig vervormd oog, en *Nose* is een vergrote impressie van een neus, die gassen opneemt uit de omgeving van U2.

Confronteerden deze werken echt? Dat is een lastige vraag, omdat we de werken niet meer in de context van 1995 kunnen bekijken, maar door de centrale ideeën en doelen achter dit project te bekijken, kan misschien toch iets gezegd worden over de betekenis van deze kunstwerken in de context van de expositie.

Uniek aan de locatie is dat zij bewust ontworpen is om mensen bloot te stellen aan allerlei vormen van reclame. Door de jarenlange traditie is het echter vanzelfsprekend geworden dat er kunstwerken tentoongesteld worden. In 1989 heeft het project bij Alexanderplatz daarom een nieuwe naam gekregen: *Kunst Statt Werbung* (vert. Kunst in plaats van reclame). Hiermee werd een duidelijke rol voor dit station geclaimd: het op afstand houden van het alomtegenwoordige consumentgerichte denken.

De werken in de tentoonstelling *Schöne Aussichten* beïnvloedden zonder twijfel de indruk die mensen van het station hadden. Zowel *Voyeur* als *Nose* legde nadruk op de zintuigen waarmee we het station waarnemen: neus en oog. *Voyeur* verbeeldde de blik van een buitenstaander, een denkbeeldig persoon die onze blik ondervraagt. De uitdrukking die voor dit oog is gekozen, is niet bijzonder vriendelijk en daardoor indringend. Hij wekte de suggestie van 'reizen': het oog leek te vertrekken. Dit verklaart ook de onduidelijkheid waarmee het staart. Het oog is onderweg, net als de mensen die

Prêt-à-porter - Bereit zum tragen (2007) van Heike Hamann. Installatie met rode loper, spotlights en applaus uit luidsprekers, dat weerklinkt als er reizigers over de loper wandelen.

hem bekeken. Waarschijnlijk hebben wij een zelfde soort blik in onze ogen als we rennen om een trein te halen. Het verschil is echter dat de voyeur bleef, hoewel hij leek te vertrekken.

Nose was daarentegen niet bezig te vertrekken, maar suggereerde juist geketende aanwezigheid. Wat veranderde, was de informatie die Nose kreeg. Verschillende hoeveelheden en combinaties van gassen drongen doorlopend de neus binnen, afhankelijk van waar men zich in het station bevond. Deze afbeelding herinnerde reizigers eraan dat we nauwelijks nadenken over de lucht die we inademen als we op het station zijn, of tijdens onze reizen.

Of deze kunstwerken werkelijk provokeerden, is discutabel. Beide benadrukten het fenomeen waarneming. Het gevoel constant 'bekeken' en 'geroken' te worden, kan verontrustend zijn. Tegelijkertijd werden de kunstwerken natuurlijk zelf ook bekeken, maar wie durft er echt goed naar te kijken als hij het gevoel heeft grondig geanalyseerd te worden?

Einladung (1998)

Van de vierentwintig voorstellen voor de expositie van 1998 werden er twee geselecteerd. Dat jaar werden kunstenaars voor het eerst geselecteerd op uitnodiging in plaats van open inschrijving. Het was ook de eerste keer dat het gehele perron van de U-Bahnlijn 2 beschikbaar was. We kijken in het bijzonder naar een van de geselecteerde kunstwerken, te weten *Einladung* (vert. Uitnodiging).

Einladung bestond uit 32 tekstposters die op reclameborden werden tentoongesteld. Op deze posters stonden provocerende reclameboodschappen van (denkbeeldige) sociale dienstverleningsorganisaties. De slogans werden daarbij heel groot afgebeeld en daaronder

in veel kleinere letters de contactgegevens van de betreffende organisatie.

Durchdrehen (vert. Doordraaien) is een poster die zich richt tot mensen met een psychische stoornis. Op de poster staat een aantal gegevens: Voor hulp kon men een bellen op woensdagmiddag tussen een en vijf uur. Daarnaast was er een nummer voor 'noodgevallen'. Naast deze hingen er nog 31 vergelijkbare posters met variaties op dit thema. Aanvullend flyerden de kunstenaars met uitnodigingen voor soortgelijke voorzieningen.

Aanvankelijk lijken deze boodschappen slechts confronterende uitroepen, maar op het tweede gezicht blijken ze ook anders geïnterpreteerd te kunnen worden. De keuze van de woorden is een manier voor de kunstenaars om 'afwijkende' mensen bij het 'normale' dagelijkse leven te betrekken, om degenen die uitgesloten zijn in te sluiten. Dat is voor sommigen een ongemakkelijk idee. Elke poster is gericht aan mensen die in situaties verkeren waarin extra aandacht nodig is: mentale afwijkingen, vreemde eetgewoonten, daklozen, hongerigen, gehandicapten, doven, werklozen en slachtoffers van verkrachting. Iedereen die deze posters ziet, kan de betreffende hulporganisaties bereiken, mits de situatie daartoe aanleiding geeft. Je belt ze niet voor de lol of uit nieuwsgierigheid. Niettemin kan iedereen in een situatie terechtkomen waarin hij genoodzaakt is te bellen, en de posters benadrukken dat risico.

Gedurende de expositie waren deze posters onderdeel van de dagelijkse route van duizenden reizigers, die geconfronteerd werden met opvallende tekens van wat men abnormaal en afwijkend vindt. *Einladung* bevestigt die opvattingen echter niet. Integendeel. Het is een statement tegen het idee dat er zoiets als normaal bestaat,

gericht aan een publiek dat op het moment van confrontatie bezig is met een alledaagse routine.

Parasitäre Verhältnisse und Dialoge (2002)

Een manier om het kunstwerk van Stella Geppert, *Parasitäre Verhältnisse und Dialoge* (2002) (vert. Parasitaire relaties en dialoog), te begrijpen, is door het te zien als een poging om de zwijgende dialoog tussen de reizigers en het station zichtbaar te maken. De basis van deze dialoog is eenvoudige fysieke interactie, zoals het leunen tegen een muur. Deze interactie heeft altijd al bestaan, al was zij stil en onzichtbaar. Foto's van wachtende mensen bewijzen deze dagelijkse onbewuste interacties. De kunstenaar maakte deze interactie niet woordelijk expliciet, maar door rode kussens te plaatsen op de plekken waar de anonieme dialogen plaatsvonden: daar waar mensen leunen. Gepperts subtiele interventie veranderde niets essentieels in het station, maar wijzigde wel de plaatsen waar en de wijze waarop men ergens tegenaan leunde tijdens het wachten. Er werd iets geplaatst tussen het station en de leuner.

De kunstenaar noemde haar werk een parasiet. Waren de reizigers die tegen de kussens aanleunden terwijl ze wachtten op de volgende trein dan ook parasieten? Betekent dit in het algemeen dat de ervaring van het wachten op het perron een parasitaire ervaring is? Het zijn vragen die ontstaan door de titel van het kunstwerk.

Het doel van Gepperts werk is om dialogen op te bouwen tussen ons, de 'parasieten', en de omgeving waarin we ons bevinden, die gekarakteriseerd wordt door efficiëntie: als gebruikers van de metro wordt niet meer van ons verwacht dan dat we wachten en daarna vertrekken. We kunnen wel een krant of een blikje cola kopen, maar dit zijn dingen die we meenemen op doorreis: wij zijn hier niet speciaal voor die krant of dat blikje frisdrank. In die zin zijn we volgens Geppert parasieten. Ze uit deze gedachte niet door het woord op een groot bord te zetten, maar door de onbewuste interacties simpelweg een naam te geven.

Suggereert dit eigenlijk niet dat het hele menselijke bestaan een parasitaire ervaring is?

Anders dan in het museum

We hebben gekeken naar de rol van kunstprojecten in het proces van culturele uitwisseling in het publieke domein. Bezoekers van station Alexanderplatz ervaren deze uitwisselingen vooral als confronterend. Het kunstproject U2 institutionaliseert de aanwezigheid van confronterende mechanismen in het publieke domein op een manier die men normaal gesproken niet verwacht.

Kunst in een metrostation is duidelijk anders dan in een museum. De toegevoegde waarde voor zowel de reizigers als de kunstwerken is niet alleen inherent aan de locatie, maar schuilt ook in het onverwachte en verrassende karakter van de tentoonstelling. Kunstwerken worden in de openbare ruimte anders ervaren. Mensen komen er niet speciaal voor naar het station, maar ze maken niettemin indruk. U2 illustreert hoe kunstwerken in de openbare ruimte mensen kunnen, en zullen, confronteren. Stella Gepperts werk slaagt daar waarschijnlijk het beste in, omdat het reizigers aanzet tot nadenken over hun handelen in de publieke ruimte.

Projecten als U2 maken duidelijk hoe kunstwerken een middel

kunnen zijn om gevoelens los te maken. Ze lokken een culturele uitwisseling uit en spelen daardoor een sleutelrol in het functioneren van het publieke domein. Omdat de tentoonstellingen in het metrostation Alexanderplatz tijdelijk zijn en de kunstwerken op verschillende manieren uitdagen en confronteren, worden er op verschillende tijdstippen verschillende dialogen gevoerd. In essentie is die tijdelijkheid ook kenmerkend voor de aard van publieke domein zelf, dat op verschillende plaatsen kan ontstaan en op den duur ook weer verdwijnt. Parallel aan het constant veranderende publiek en de maatschappelijke ontwikkelingen door de tijd heen, blijft metrostation Alexanderplatz weliswaar fysiek hetzelfde, maar wijzigt de sfeer van het publieke domein door de afwisselende tentoonstellingen voortdurend.

Carlos López Galvis (calnitch@yahoo.com) is PhD-student Comparative Metropolitan History aan het Institute of Historical Research van de University of London.
Yvonne Rijpers (y.rijpers@stipo.nl) is werkzaam bij Stipo – kennisteam voor stedelijke ontwikkeling in Amsterdam en redacteur van AGORA. Vertaling Mischa Dekker & Stefan Sweijen.

Literatuurselectie

- Castells, (1996) *The information age: economy, society and culture*. Volume 1. *The rise of the network society*. Cambridge, Oxford: Blackwell Publishers.
- Hajer, M. & A. Reijndorp (2001) *Op zoek naar een nieuw publiek domein*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Hajer, M. (1994) *De stad als publiek domein*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Musterer, C. (1999) *Die Kunstprojekte auf dem U-Bahnhof Alexanderplatz. Möglichkeiten und Grenzen der Plakatgestaltung*. Freie Universität Berlin; Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften; Institut für Kunstgeschichte.
- Sennett, R. (1974) *The fall of public man*. New York: Alfred A. Knopf.
- Soja, E.W. (2000) *Postmetropolis. Critical studies of cities and regions*. Londen: Blackwell.
- Sorkin, M. (1992) *Variations on a theme park*. New York: The Noonday Press.
- Swindler, A. (1986) *Culture in action: Symbols and strategies*. *American Sociological Review* 51, 273-286.
- Urry, J. (1990) *The tourist gaze. Leisure and travel in contemporary societies*. Londen: Sage.
- Zukin, S. (1991) *Landscapes of power: from Detroit to Disneyland*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.